

КОНЦЕПТ *СТЕП* У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Н. Д. Іванова

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статті проаналізована семантична і символічна специфіка концепта СТЕПЬ в сучасному українському мовному середовищі шляхом виявлення асоціацій на матеріалі художественних творів.

The article analyzes the semantic and symbolic specifics of the concept STEPPE in modern Ukrainian language by identifying associations on the material of the works of art.

У центрі уваги сучасної лінгвістики перебуває інтенсивне вивчення мовної свідомості, зокрема, відображення у лексичному складі мови ключових концептів національних культур, що дозволяє дослідити етноспецифічну мовну картину світу.

Мета нашої статті: виявити семантичні й асоціативні особливості концепту *СТЕП* в українській мовній картині світу на матеріалі художніх творів.

Різні бачення терміна «концепт» у роботах вітчизняних та іноземних лінгвістів відбивають його багатоаспектну природу, що виражається в різноманітності підходів до змісту терміна. Його розуміють як 1) потенціал значення слова з конотативним елементом (С. А. Аскольдов, Д. С. Лихачов, В. В. Колесов, В. М. Телія), 2) глобальну ментальну одиницю (З. Д. Попова, І. А. Стернін, О. С. Кубрякова, В. З. Дем'янков) і 3) основний осередок культури в ментальності людини (Ю. С. Степанов, Г. Г. Слишкін).

Концепт *СТЕП* є одним із ключових у багатьох національних культурах. Ключовим концептом культури, на думку В. О. Маслової, є ядрена одиниця картини світу, «що має екзистенціальну значимість, як для окремої мовної особистості, так і для суспільства в цілому» [1]. М. В. Піменова дає таке визначення концепту – «це певне уявлення про фрагмент світу або частини такого фрагмента, що має складну структуру, виражену різними групами ознак, реалізованих різноманітними мовними способами й засобами. Концептуальна ознака об'єктивується в закріпленій і вільній формах комбінацій відповідних мовних одиниць – репрезентантів концепту» [2].

Ставлення українців до степу носить магічний, уособлений характер. Саме тому образ степу посідає особливе місце в багатьох творах української літератури, по-перше, для українського народу степ має вагоміше значення, ніж просто географічне поняття, зі своїм ландшафтом і кліматом як частина території України. Він (степ) набуває якості національної реальності, тобто специфічного об'єкта, що відображає життєву конкретику, історію, побут, культуру, цивілізацію, літературу, це частина душі українця, його характеру. По-друге, степ завжди приваблював людину своєю таємничістю, загадковістю, непорушністю, а для українців він мав ще одне символічне значення – волі. В українській літературі, а раніше й у фольклорі, цей концепт, як вияв багатьох символів (вічності, батьківщини), знайшов широке застосування у творах Т. Шевченка, Є. Маланюка, О. Довженка, О. Гончара та ін. Символіку степу наділено універсальністю в українській культурі. Навіть у тексті гімну України степ посідає належне місце, наприклад:

*Станем, браття, в бій кровавий від Сяну до Дону,
В ріднім краю панувати не дамо нікому
А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні піснь гучна розляже,
За Карпати відіб'ється, згомонить степами,
України слава стане поміж народами.*

Степ стає об'єктом культури, в якій відзначаються характерні особливості національного досвіду. Концепт *СТЕП* несе естетичну функцію, тому що його вербальна характеристика пов'язана з зоровою і звуковою здатністю людини сприймати степ, а згодом і відтворити це

відчуття у відповідних прикметниках-епітетах типу: *степ запашиий; осінній степ; розкішний степ; пустельний степ; співучий степ; чорний степ; дикий степ; мертвий степ; зелено-золотий степ* і т. ін.

Концепт *СТЕП*, як бачимо, у текстах творів українських письменників набуває виразного символічного звучання. Наприклад, О. Гончара зі степом пов'язують не лише його твори, а насамперед епізоди біографії митця. Письменник, який народився і виріс на півдні України серед степового царства, на все життя зберіг у своєму серці цей невидимий, але відчутний зв'язок. У картині степу, розгорнутій у прозі О. Гончара, заковані всі норми його етики й естетики, майстерно відображені символічні образи, закріплені назвами таких романів О. Гончара, як «Людина і зброя», «Таврія», «Перекоп», «Тронка», «Твоя зоря».

Для людини ще з первісних часів найбільш важливим було протиставлення простору, полярний поділ його на *свій / чужий*, таку опозиційність людина накладала на весь світ живої природи, яка з самого початку сприймалась нею як норма та відхилення від норми, тому свій простір був місцем, де жила людина, а чужий був незнайомим, ворожим, антилюдським. Концепт *СТЕП* у творах О. Гончара яскраво виражає цю дихотомію в багатьох епізодах, з одного боку, він постає чужим, (диким, неокультуреним) простором, коли певна ділянка степу невідома, внаслідок чого вона сприймається або ворожо, або із застереженням. З іншого, для степовиків ці землі є своїм світом, оскільки вони там живуть і вже виробили свою систему норм простору. Так, у романі «Таврія» головні герої, їдучи степом на ярмарок, почувуються незатишно в незнайомих місцях: *А як вийшли далі, в степи, то й ватажок посмутнів, перестав жартувати, пригнічений величчю незнайомих просторів ... чим глибше в степ, хмурнішають криничани, гостріше відчувають свою бездомність. Безлюдна, безводна безліса земля розлягається навкруги, втомлює зір своїм одноманітним непривітним простором* [5, 16]. Наприклад: *Глянули в степ. Голий лежав, відкритий до самого крайнеба, відкритий і за крайнебом* [5, 166], або *Марево чи синява неба спустилася до землі, млисто розсіялась серед просторів* [6, 7]. У романі «Тронка» О. Гончар образно зображує «зустріч» неба і землі, яка набуває символічного значення. Небо уособлює льотчик Петро Горпищенко, а землю – його батько, старий чабан. А зустрілись вони не де-небудь, а саме в степу: *Стоять вони удвох коло отари в степу. Один той, що все життя пішки ходить по землі, другий, що півжиття проводить у небі* [6, 7].

Символ степу в художній літературі функціонує у національно-культурних, національно-мовних, історико-культурних та ідеологічних асоціаціях.

Національно-культурні асоціації є відбитками звичаїв, традицій, уявлень, що сформувалися в процесі трудової діяльності, культурного і національного розвитку українського народу, як-от: *чумацький, бурлацький, козацький, карагандинський, приморський, таврійський* та ін.

Степи... *Змалку входили вони в свідомість дітей робітничого передмістя. В степові, будяччям зарослі балки, тікали з матерями ховатись від німців... Ще знав Микола Баглай степи академіка Яворницького - степи сивих могил, в яких дрімають ненайдені утвори грецьких майстрів, скіфські та сарматські прикраси, знав їх як схованку козацької історії, де під гірким полином, у глибинних шарах, іржавіє зброя звитяжців і непроіржавлена їхня слава лежить* [6, 307]. У цьому контексті концепт *СТЕП* подано в суворій та викінченій формі. Він асоціюється з образом рідної землі, уособлює її силу, красу, словом, все, що зветься Батьківщина. Зазначені конкретизовані лексеми відтінюють, увиразнюють образ українського степу, поглиблюють його сприйняття. Характеристика степу співвідноситься з критерієм означуваного в просторі, що властиве українській ментальності. Лексема **степ** є носієм індивідуально-авторських асоціацій, які досягають своєї мети в певному словесному контексті, а згодом стають загальноновизнаними. Контекст виявляє образно-естетичну значущість символу, в яку автор вкладає суб'єктивну оцінку, свій, авторський, кут бачення.

Степ стає емоційно-значущим образом і несе певну ідейну оцінку, яскраво відбиває психологію художнього мислення й поетичну вдачу письменника, художньо-образне бачення світу. У свою чергу, семантика лексеми *СТЕП* характеризує "універсальні поняття часу і

простору, які є вихідними для картин світу" [3, 61]. Взагалі образів степу властива контрастність, поєднання того, що не може поєднатися.

Концепт *СТЕП* набуває рис символічності також у національно-мовних асоціаціях, які є відтінком мовного менталітету, мовленнєвої практики, літературної творчості, наприклад: *хвилястий; розкішний; співучий; заповідний; несходимий; сліпучий; безмежний* та ін. Засоби образності, які використовують письменники, часто пов'язані з народнопоетичною творчістю і поетикою. В багатьох випадках вони виявляють своєрідність їхньої мовної картини світу. Наприклад, свідчать про образне, філософське та життєстверджуюче світобачення письменника.

Описи степу у творах українських письменників наповнені неповторними барвами, красою оточуючої природи, гармонією і любов'ю, глибоким розумінням усього суцього, одвічної мудрості й вічності навколишнього світу. Цілком очевидно, що відображені реалії сягають рис менталітету українців, одночасно і розкривають мовну картину світу письменника, збагачуючись авторськими асоціаціями, які передаються наступним поколінням через художній текст, твір і набувають ознак символу. Символічне сприйняття степу свідчить про високу духовність і патріотизм українців.

«Степ», за Фасмером, співвідноситься з псл. *stupu*, або *сипен* від *тепу*, тобто «вирубане місце». На думку Брандта, **сипень* зближується з *топот, топтати*, тобто початково «витоптане місце» [4]. Фасмер вважає, що псл. *сипен* мало ймовірно пов'язано з лит. *stiepti* «тягнутися, простягатися», хоча саме ця ознака «протяжності на великому просторі» актуалізується у поетичному контексті Тараса Шевченка.

Порівняймо, наприклад, описи степу у творах О. Гончара «Тронка», «Гаврія»: *І вже їм шляхами розгінними стелиться степ. Помчали в напрямі полігона і доки йдуть, віддаляються в глибінь степову ...* [6, 235]; *Гомін різноплемих мов, калейдоскоп облич, жаркий подих тропіків і гул Атлантики – все він приніс з доволосвітних мандрів сюди, на рідний степовий берег* [6, 221] і М. Коцюбинського «Дорогою ціною», «На крилах пісні»: *У других хоч родина є, втіха якась у житті, а сирота – мов те покотилося, що вітер жене по степу, відірвавши від коріння* [7, 118]; *Гей, та пішов я, брате мій, степами, та пішов ланами у той край, про який чував лиш від бувальців...* [7, 119]; *Вийду на степ – ні, не наші степи... і точить шашіль* [7, 119].

Спираючись на дібраний для аналізу матеріал, зазначимо, що кожен автор відтворює картину широкого вільного, безмежного українського степу за допомогою просторових характеристик, які в описах природи вражають масштабністю, нечуваною пишністю, як у нижчеподаних контекстах:

Земля та небо. Сухі вітри пашать і пашать назустріч. Ідеш і за весь день деревини ніде не побачиши, хмизини ні з чого виламати» [5, 100];

Безконечні стежки, скриті, інтимні, ... водять мене по нивах; ... та увійду у безлюдні земні простори; Широко, гарно, спокійно; ... синю дрімому далеких просторів; Скільки оком захопиши, кінця-краю немає [7, 143].

Степ завжди асоціювався з простором, тому не дивно, що неосяжність і безкрайність його як земного простору в аналізованих текстах корелює з неосяжністю та безмежністю водного простору і повітряного простору. Ці своєрідні парадигми чітко простежуються в усіх відібраних для аналізу художніх творах. За нашою вибіркою, виявлено такі семи:

- 'земний простір' міститься у таких словах: степ, пустеля, рівнина, нива, поле, шлях: *Рівнина така, що кавун на баитані тут найвища гора* [6, 223]; *Тут завжди була пустеля* [5, 169];

- 'водний простір' сприймається у словах: море, океан, хвиля, прибій, озеро. *М'яке пухнасте волоття облизує руки, торкається щік. Пливають гнучкі, тонконогі, квітучі тіпчаки. Серед золотавого їхнього розливу рясніють в улоговинах озерецька квітів, сизіють де-не-де, немов покриті інеєм, острівки степового гаю* [5, 175]; *... нива дримає, як море, у сіро-зеленій мряці; Припала вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря і слуха...* [7, 144];

- 'повітряний простір' відчувається в таких випадках: *Як він любить цей зоряний степ уночі!; ... він побіг аж за виднокрай, і тільки колосся хилиться...* [6, 231].

Своєрідні індивідуально-авторські асоціативні парадигми виникають при втіленні концепту *СТЕП* через поняття «повітряний простір», «водний простір», «земний простір» у аналізованих творах.

1. Повітряний простір: «небо» – «височінь» – «повітря» – «виднокрай» – «горизонт».
2. Водний простір: «річка» – «море» – «океан» – «озеро» – «хвиля» – «прибій».
3. Земний простір: «степ» – «пустеля» – «рівнина» – «лан» – «нива» – «поле» – «земля» – «шлях».

У семантиці лексем, що становлять зміст концепту *СТЕП*, переважає реалізація асоціативно-конотативних значеннєвих елементів над диференційними. Ці асоціативно-конотативні значення є носіями української етнокультурної інформації й у певний спосіб продовжують традицію образності у фольклорі та у загальнонародній мові, зокрема, поєднуючи християнські та народнопоетичні уявлення.

Отже, за допомогою концепту *СТЕП* в українській мові відображено ментальність народу як фрагмент української мовної картини світу.

1. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие. - М., 2001.
2. Пименова, М. В. Введение в концептуальные исследования : Учеб. пособие. - Кемерово, 2009.
3. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира /Отв. ред. Б.А. Серебренников. - М., 1988.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. - М., 1964. - Т.1.
5. Гончар О. Таврія. Перекоп. – К., 1972.
6. Гончар О. Циклон. Тронка. Собор: Романи. – К., 1990.
7. Коцюбинський М. Вибрані твори. – К., 1977.